

ПИРОЖКОВ

Сергій Іванович —
академік НАН України,
віцепрезидент НАН України,
голова Секції суспільних і
гуманітарних наук НАН
України

ХАМІТОВ

Назіп Віленович —
член-кореспондент НАН
України, провідний науковий
співробітник Інституту
філософії імені Г.С. Сковороди
НАН України

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ЧАСИ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОЇ ВІЙНИ І ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

У статті розглянуто специфіку розвитку українського народу в часи екзистенціальної війни, а також повоєнного відновлення. Екзистенціальна війна трактується як війна не за ресурси, а за життя, свободу, ідентичність і цінності. Введено поняття «особистісний потенціал народу» — кількісну і якісну характеристику людини та спільноти, яка окреслює критичність, інноваційність, ініціативність, моральність і здатність до конструктивної співтворчої взаємодії. Запропоновано методологічні стратегії ефективного розвитку особистісного потенціалу народу. Досліджено архетипи культури українського народу в динаміці їх соціального виявлення. Проаналізовано можливості освіти і науки щодо розвитку і втілення особистісного потенціалу українського народу.

Ключові слова: український народ, екзистенціальна війна, архетипи культури, людський капітал, особистісний потенціал народу, ідентичність, метаантропологія, метаантропологічний потенціалізм, світогляд, цивілізаційна суб'єктність.

Найважливіше завдання цивілізації —
навчити людину мислити.

Томас Едісон

Ніяка мета не є настільки високою,
щоб виправдовувати негідні засоби
для її досягнення.

Альберт Ейнштейн

Можна брати міста і вигравати битви,
але не можна підкорити цілий народ.

Бернард Шоу

Який народ здатний перемогти в сучасній війні в Україні, війні екзистенціальній — не за ресурси, а за життя, свободу, ідентичність і національні цінності? Які риси і якості повинні мати представники цього народу, щоб здійснити успішне повоєнне відновлення? Ці питання стосуються й тих представників народу, яких ми умовно називаємо типовими, пересічними, й тих, яких ми зараховуємо до еліти. Ці питання та проблеми реальності, що за ними приховуються, є болісно актуальними для України, в якій людський фактор фізично і морально де-

формується, знищується під впливом не лише зовнішніх, а й внутрішніх чинників.

Хотілося б, щоб вітчизняна наука могла не лише поставити зазначені питання, а й знайти відповіді. Для цього буде корисним розглянути поняття «людський капітал», що з'явилося в другій половині XX ст. у працях американських вчених, удостоєних за створення *основ теорії людського капіталу* Нобелівської премії з економіки, — Теодора Шульца (1979) та його послідовника Гері Беккера (1992). Нагадаємо, що поняття «людський капітал» (human capital) є економічною категорією — похідною від категорій «трудова потенція» та «людський фактор», і означає міру втіленої в людині здатності приносити дохід. Зробив свій внесок у створення теорії людського капіталу й випускник Харківського комерційного інституту Саймон (Семен) Кузнець — американець українського походження, який також отримав Нобелівську премію з економіки (1971). Людський капітал вважається основоположним фактором становлення так званої *інноваційної економіки та економіки знань*.

Здавалося б, в умовах війни достатньо знайти фактори і стимули, які активізують людський капітал на фронті та в тилу. Однак є принаймні три причини, чому це навряд чи допоможе відповісти на поставлені на початку статті питання.

По-перше, теорія людського капіталу стосується передусім економічної сфери і мирного часу, що не потребує від людини граничних зусиль, які породжуються викликами війни.

По-друге, і це головне, зазначена теорія пропонує ставитися до людини як до засобу, а не як до мети. Практика екзистенціальної війни свідчить, що це не працює. Людина, яку активізують «батоном і пряником», не здатна бути переможцем.

По-третє, не слід забувати, що теорію людського капіталу було сформовано в минулому столітті. Зараз із людським капіталом починає активно конкурувати *капітал штучного інтелекту*, назвемо його скорочено — **ШІ-капітал**.

Сьогодні власникам транснаціональних корпорацій стає вигідніше вкладати гроші не

в освіту своїх працівників, а в штучний інтелект. Це стає більш рентабельним і дозволяє швидше отримати економічний прибуток. Складається враження, що скоро поруч із біосферою і ноосферою ми будемо говорити про сферу штучного інтелекту. Враховуючи, що сучасна війна — це насамперед *війна дронів* і в ній виграє той, у кого дрони є більш незалежними від операторів, поняття капіталу актуально використовувати в контексті щільної взаємодії зі штучним інтелектом.

Однак у сучасній війні людина все ж так само важлива, як і в попередні часи. Андроїди ще її не замінили. Від критичного й креативного мислення людини залежить, куди і як летять кулі, снаряди, ракети, дрони та як усе це виробляється, закуповується і транспортується на фронт. Як же вплинути на людську спільноту? І найважливіше питання: *на що впливати в людях, точніше, що розвивати в них?*

Що таке особистісний потенціал народу?

Відповідаючи на поставлені вище питання, на нашу думку, слід говорити передусім про розвиток *особистості людини*, яка не може бути зведена до засобу досягнення мети, об'єкту використання. Особистість — це духовно-душевна цілісність людини, що дає їй можливість бути носієм *творчості й моральності*. Саме ці риси дозволяють особистості протистояти супротивнику, який вступив з нею в екзистенціальну війну — війну не лише *інтересів*, а й *цінностей та смислів*. Особистість — це потенціал людини, який є навіть у носія буденного світогляду й буденного буття. Видається слушним говорити про особистісний потенціал не лише окремої людини, а й *спільноти*, в тому числі *народу*. Чим вищим є особистісний потенціал народу, тим вищою є *стійкість* цього народу в умовах війни. І ця стійкість дозволяє не героїчно загинути, а героїчно перемогти.

Особистісний потенціал народу — це кількісна і якісна характеристика людини та спільноти, яка окреслює критичність, інноваційність, ініціативність, моральність

і здатність до конструктивної співтворчої взаємодії.

Як бачимо, концепт «особистісний потенціал» є подальшим розвитком концепту «людський капітал», у ньому долається ставлення до людини як до об'єкта, засобу економічного, політичного і т. д. зростання. Людина розуміється як вільна особистість з духовними, моральними, креативними можливостями і здатністю до гідної самореалізації. Введення концепту «особистісний потенціал» й усвідомлення, що він виражає основну цінність і багатство країни, означає, що ми говоримо: «*економіка для людини, а не людина для економіки*». Більше того, ми говоримо про первинність людини як особистості щодо будь-якої гуманітарної сфери, культури, держави тощо.

В авторитарних і тоталітарних країнах особистісний потенціал народу *контролюється й обмежується*, його повнота допускається лише для лідера і частково для його оточення. В демократичних країнах особистісний потенціал народу *максимально реалізується* за умов ринкової економіки, розвитку потужного середнього класу і громадянського суспільства, яке породжує політикум і державний апарат та контролює їх.

Вільний розвиток особистісного потенціалу окремої людини в умовах демократії може мати як конструктивне, так і деструктивне спрямування. Тому в демократичному суспільстві повинна бути розвиненою *гуманітарна сфера*, яка гуманізує, олюднює розгортання особистісного потенціалу зусиллями гуманітарної інтелігенції — науковців, митців, письменників, філософів.

Критично важливим є розвиток особистісного потенціалу не лише в часи війни, а й у період повоєнного відновлення країни. Саме це стає принциповим критерієм досягнення *справедливого миру* після війни, яку розв'язав агресор, що надзвичайно актуально для України. Враховуючи, що поняття справедливого миру трактують по-різному, вважаємо за необхідне дати його визначення в контексті нашого концептуального підходу.

Справедливий мир — це мир, за якого зберігається територія і національне багатство

країни, на яку напав агресор, розвивається її суб'єктність і особистісний потенціал народу, а реалізація національних інтересів цієї країни не суперечить інтересам її партнерів.

Під час війни особистісний потенціал народу має *створювати додаткові можливості для нарощування могутності в просуванні до перемоги* як на полі бою, так і на дипломатичному рівні на міжнародній арені. У повоєнний (мирний) період особистісний потенціал народу має спрямовуватися на поліпшення *якості життя громадян* та зростання *національного багатства країни* в умовах розвитку світового інформаційного простору та економіки знань. Це передбачає послідовний і мудрий захист національних інтересів у відносинах не лише з геополітичними противниками й опонентами, а й з партнерами, що особливо актуально для України, яка прагне справедливого миру. «Червоними лініями», за які не можна виходити в компромісах щодо національних інтересів, є *незалежність і суверенітет*, а також міжнародно визнані кордони та природні ресурси, без чого особистісний потенціал народу країни принципово не може розвиватися.

Усвідомлення і розвиток особистісного потенціалу народу — ключова умова посилення цивілізаційної суб'єктності країни [1; 2] та її національної стійкості [3] в сучасних умовах геополітичної турбулентності, новітніх екзистенціальних воєн, гібридних загроз та викликів, спричинених розгортанням неототалітаризму [4; 5].

Без реального розвитку особистісного потенціалу народу неможлива перемога країни в екзистенціальній війні і досягнення настільки справедливого миру, наскільки дозволить суб'єктність цієї країни.

Методологія підходу до розвитку особистісного потенціалу народу

Яка методологія може допомогти обґрунтувати концепт «особистісний потенціал народу»? Якою вона повинна бути, щоб стимулювати розвиток особистісного потенціалу? На що така методологія має бути спрямованою — на

нарощення економічної та військової *жорсткої сили*, яка дозволяє вести війни в разі необхідності, або на актуалізацію *м'якої сили* [6] — сили дипломатії, наукових відкриттів і гуманістичних інновацій, яка дозволяє уникати воєн?

Напевно, в умовах сьогоденної України така методологія має бути спрямованою і на перше, і на друге — на розвиток сильної і *гуманістичної суб'єктності* нашої країни, яка зумовлюється особистісним потенціалом її народу.

Вважаємо, що основою такої методології може бути метаантропологічний потенціалізм [1; 7], запропонований авторами цієї статті на базі таких методологічних стратегій, як потенціалізм [8] та метаантропологія [9; 10], які вже довели свою евристичну продуктивність у національних доповідях НАН України: «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення й стратегія дії» (2016) [11], «Україна: шлях до консолідації суспільства» (2017) [12], «Українське суспільство: міграційний вимір» (2018) [13], «Євроатлантичний вектор України» (2019) [14], «Україна як цивілізаційний суб'єкт історії і сучасності» (2020) [2], «Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз» (2022) [3], «Збереження і розвиток України в умовах війни та миру» (2024) [4].

Потенціалізм ми можемо визначити як підхід сучасної теорії і практики, методологічну стратегію «осягнення людини, культури, суспільства, в якій розглядаються їх реальні перспективи на основі усвідомлення потенцій, а не просто наявного стану» [15, с. 281—284]. Головним принципом потенціалізму є «оцінка багатоманітних можливостей, які закладені в тій чи іншій системі і які при відповідних умовах можуть бути реалізовані» [8, с. 9]. Розвиваючи позицію Віктора Франкла, представлену в роботі «Людина у пошуках сенсу» [16], можна стверджувати, що «потенціалізм на відміну від калейдоскопізму, який спирається на аналіз можливостей, що відбулися,... передбачає вивчення більш широкого діапазону передумов, що визначають розвиток конкретного процесу

чи системи» [8, с. 9]. Потенціалізм означає необхідність аналізу того чи іншого особистісного чи соціального феномену «в категоріях *можливості та дійсності*» [7, с. 46]. Звідси необхідність і продуктивність використання концепту «потенціал», який «відображує різні аспекти саморуху внутрішніх елементів конкретної системи від можливості до дійсності» [8, с. 9].

При цьому не можна не погодитися з Віктором Франклом, що розвиток будь-яких потенцій особистості й суспільства може бути не лише неефективним, а й небезпечним [16]. Саме тому необхідно розвивати ті потенції, які піднімаються як над буденною інертністю, так і над деструктивністю в людському бутті, долають їх. Отже, потенціалізм повинен мати метаантропологічний характер. Нагадаємо, що метаантропологія — це напрям сучасної філософії, оснований на поділі буття людини на буденний, граничний та метаграничний виміри, які зумовлюють і зумовлюються буденним, особистісним та філософським типами світогляду. Буденний вимір буття людини конституюється волею до самозбереження й продовження роду, граничний вимір — волею до влади, а також волею до пізнання і творчості, у метаграничному вимірі розв'язується суперечність між ними завдяки волі до любові, свободи, толерантності й співтворчості [9; 10; 15, с. 216—222].

Враховуючи, що ми говоримо про особистісний потенціал не просто окремої людини, а й *народу*, доцільно використовувати передусім такий напрям метаантропології, як *соціальна метаантропологія*. В методологічних координатах цього напрямку тріадичну методологію метаантропології (буденне, граничне, метаграничне буття людини) застосовують не до людини як неповторної екзистенції та особистості, а «до суспільства, а також до людини в контексті суспільства» [17, с. 81].

Поеднання потенціалізму і метаантропології як методологічних стратегій розвитку системи підсилює можливості кожної з них. Потенціалізм набуває гуманістичного наповнення, а метаантропологія долає відстороненість від реалій розвитку людини і суспільства [1, с. 179]. На цій основі *метаантропологічний потен-*

ціалізм виступає методологією розвитку життєвого потенціалу людини, народу, людства в цілому від буденних до вищих, граничних та метаграничних, вимірів.

Усвідомимо етапи реалізації цієї методології в осмисленні життєвого потенціалу народу. Таких етапів може бути три, вони корелюють з тріадою вимірів людського буття в метаантропології, але мають інший порядок.

1. Аналіз параметрів наявного стану особистісного потенціалу народу, а також осмислення *меж актуалізації* прихованих можливостей.

2. Створення проекту метаграничного (поза межного) буття особистісного потенціалу народу, який принципово виходить за межі наявного, але відображає його потенції, розгортаючи їх.

3. Формування і здійснення стратегії реалізації проекту метаграничного (поза межного) буття особистісного потенціалу народу через втілення потенціального в актуальне (можливого в дійсне), що передбачає граничне буття цього народу.

Перші два етапи є теоретичними, а третій — практичний. Для того щоб третій етап був продуктивним, важливою є чітка відповідь на питання, які потенції особистісного потенціалу народу є реальними, а які — утопічними. І відповісти на нього можна лише «завдяки ґрунтовному компаративному аналізу результатів першого й другого теоретичних етапів» [7, с. 47]. Цей компаративний аналіз має бути концептуально спрямований категоріями «можливість — дійсність», «потенціальне — актуальне», «суцше — належне», «наявне — метаграничне (поза межне)».

При цьому саме пара «наявне — метаграничне (поза межне)» дає можливість усвідомити людиноцентричну спрямованість трансформації потенцій у реальність [7, с. 47], сформувавши такий проект особистісного потенціалу народу і таку стратегію його втілення, які дозволять не лише правильно окреслити мету й засоби її досягнення, а й стійко витримувати граничні випробування на шляху реалізації мети, не втрачаючи демократичного спрямування суспільного життя.

Розгортання особистісного потенціалу народу в смисловому полі методології метаантропологічного потенціалізму набуває як реалістичність, так і гуманістичний вектор розвитку. Осмисливши це, спробуємо окреслити конкретні критерії і стратегії розвитку особистісного потенціалу народу.

Критерії і стратегії розвитку особистісного потенціалу народу

Які критерії розвитку особистісного потенціалу народу можна було б окреслити, щоб *достатньою мірою* забезпечити його *стійкість* і *здатність перемагати* в часи війни? На наш погляд, це:

- 1) *перехід від егоцентризму до гуманізму й альтруїзму, що актуалізує патріотизм і реальну правосвідомість;*
- 2) *інноваційність;*
- 3) *нетерпимість до корупції;*
- 4) *відсутність комплексу меншовартості;*
- 5) *поєднання гідної самореалізації людини і спільної дії;*
- 6) *усвідомлення єдності цінностей сім'ї й суспільства.*

Ці критерії зумовлюють напрями розвитку особистісного потенціалу народу, а також стратегії досягнення необхідної міри розвитку особистісного потенціалу в гуманітарній, економічній та соціально-політичній сферах.

Стратегії в гуманітарній сфері:

- 1) *становлення цілісної гуманітарної сфери, орієнтованої на розвиток продуктивної особистості;*
- 2) *формування системи освіти, що актуалізує критичне й креативне мислення;*
- 3) *розвиток науки, що відповідає на виклики інноваційними рішеннями;*
- 4) *становлення філософської культури, яка формує світоглядну суб'єктність.*

Стратегії в економічній і соціально-політичній сферах:

- 1) *наявність розвинених ринкової економіки та громадянського суспільства;*
- 2) *розвиток потужного «середнього класу» як запобіжника від авторитаризму;*

3) забезпечення верховенства закону у всіх сферах суспільного життя;

4) єдність громадянського суспільства і держави;

5) вирішення проблем демографічної кризи і фахового державного управління.

Сьогодні нам потрібні критерії і стратегії розвитку особистісного потенціалу народу, які окреслюють можливість досягнення справедливого миру і подальшого процвітання за умов демократії, яка є органічною для українців, враховуючи архетипові особливості їхньої культури й ментальності. До цих особливостей ми повернемося трохи пізніше, а зараз осмислимо, якою є специфіка особистісного потенціалу народу в часі і просторі екзистенціальної війни та повоєнного відновлення. І для цього нам потрібно визначити якісні характеристики такого часу і простору.

Особистісний потенціал українського народу в умовах екзистенціальної війни і повоєнного відновлення

Зазначені критерії і стратегії є універсальними — вони стосуються будь-якого народу. Особливо актуальними вони є для розвитку особистісного потенціалу українського народу, який є необхідним для перемоги в екзистенціальній війні та продуктивного повоєнного відновлення.

Проте, що таке екзистенціальна війна, про яку сьогодні так багато говорять, по своїй суті? І що означає повоєнне відновлення? На початку ми зазначили, що екзистенціальна війна — це війна не за ресурси, а за життя, свободу, ідентичність та національні цінності. Спробуємо осмислити це глибше. Передусім дамо визначення ключового поняття «екзистенція», яке стало важливим у XX ст. саме в контексті Першої та Другої світових війн. Екзистенція (від лат. *exsistentia* — існування) — це «буття людини, яка переживає свою унікальність, кінцевість, самотність, а також можливість виходу за межі кінцевості і самотності» [15, с. 133]. Поняття «екзистенція» як характеристику неповторного і вільного існування людської осо-

бистості вперше використав данський філософ Серен К'єркегор. Контекст, у якому більшість сучасних авторів вживають слово «екзистенція», дозволяє трактувати її насамперед «як сповнене трагізму буття людини на межі — граничне буття» [15, с. 133], яке при цьому є результатом власного вибору. Разом із тим, в екзистенції приховане передчуття буття за межами трагізму — передчуття причетності до трансценденції — буття, в якому долаються трагізми [15, с. 133].

У результаті така філософська течія, як екзистенціалізм, робить акцент не просто на тому, що *будь-яке існування* людини передує її сутності, а на тому, що *саме існування на межі і поза межею* зумовлює природу і сутність людини, дає смисл буття і людині як особистості, і народу як спільноті особистостей. Таке існування, наповнене глибокими і щирими переживаннями, критичним і креативним мисленням, трактується в екзистенціалізмі як справжнє. Це дозволяє нам усвідомити, що екзистенціальна війна розкриває приховані потенції в людині і народі, консолідує і спрямовує на осмислення свого призначення у світі.

Для повного усвідомлення феномену «екзистенціальна війна» нам слід ще звернутися до поняття «екзистенціал». Під екзистенціалом можна розуміти ситуацію людського буття, що «переважно пов'язана з його граничними і трагічними проявами й породжує глибинну зміну стратегій і смислів існування» [15, с. 127]. Поняття «екзистенціал» у сучасному філософському дискурсі корелює з поняттям «екзистенціальна ситуація», при цьому його слід відокремити від поняття «гранична ситуація». Варто усвідомити, що «гранична ситуація — це безпосереднє вторгнення трагічних подій і переживань у життя людини, тоді як екзистенціал може бути пов'язаний із трагізмами як безпосередньо, так і опосередковано; крім того, на відміну від граничних ситуацій, що породжуються зовнішніми обставинами, екзистенціали задані переважно зсередини» [15, с. 128]. Усвідомлюючи близькість понять «екзистенціал» і «екзистенціальна ситуація», доцільно зазначити, що іноді екзистенціальні

ситуації включають у себе кілька взаємодіючих екзистенціалів.

У координатах згаданої вище методології метаантропології екзистенціали поділяють на наскрізні і локальні. Наскрізні пронизують різні виміри людського буття, це, наприклад, «самотність», «дружба», «зустріч», «тривога», тоді як локальні присутні в одному з вимірів: наприклад, «страх», «турбота», «нудьга» — екзистенціали буденного буття; «туга», «жах», «відчай», «гнів», «надія», «віра» — екзистенціали граничного буття; «любов», «свобода» — це екзистенціали метакричного буття [15, с. 128].

Екзистенцію можна розуміти як динамічну складну систему екзистенціалів, які є її вузловими «елементами» і дають можливість людині і спільноті вести осмислене, щире і вільне життя. Саме через екзистенцію та її екзистенціали найбільш глибоко переживаються ідентичність і цінності представника того чи того народу, саме завдяки їм вони «вбудовані» в його буття, а тому роблять людину унікальною особистістю в колі споріднених особистостей.

З огляду на сказане вище можна зробити висновок, що **екзистенціальна війна не просто загрожує життю, ідентичності, інтересам і цінностям народу, вона загрожує осмисленому життю, глибині й свободі переживання ідентичності, інтересів і цінностей**. Екзистенціальна війна не завжди націлена на геноцид народу, але вона завжди націлена на його розлюднення, приниження його гідності, ідентичності й цінностей. Може бути збережено демографічний потенціал народу, його політичну ідентичність, але при цьому буде втрачено його дух — глибину і життєву силу прийняття інтересів та цінностей як екзистенційно значущих, а відтак, сакральних. Слід зазначити, що подібна ситуація неодноразово траплялася в історії — в результаті екзистенціальних війн, які часто-густо мали релігійний характер, народи втрачали життєву силу, енергійність свого світогляду і швидко або повільно, покоління за поколінням, втрачали свої цінності.

Отже, надзвичайно важливо усвідомити, що екзистенціальна війна — це не просто війна за життя, як її інколи подають, а за *гідне життя*,

життя, в якому на глибинному рівні збережено цінності народу і його ідентичність. Проте **гідне життя народу означає не просто збереження цінностей і ідентичності, нехай і на глибинному рівні, а й їх розвиток, передусім у творчості гуманітарної еліти, яка формує простір органічної для народу гуманітарної сфери**. Саме творча динаміка інтересів, цінностей і пов'язаної з ними ідентичності означає реальну, а не піррову перемогу в екзистенціальній війні, можливість досягнення справедливого миру.

Звернімося до питання про відновлення України після сучасної екзистенційної війни. Це не лише повернення економіки, політичних інститутів у звичне довоєнне демократичне річище, це передусім подолання розлюднення, граничної агресії й депресії, які охоплюють широкі верстви народу. Інакше кажучи, відновлення після екзистенційної війни означає передусім *відновлення людяності* й поваги до свободи Іншого, уваги, або хоча б толерантності, до його екзистенціальних переживань та світогляду. Це необхідна умова плідного відновлення в демократичній соціальній системі. В авторитарних і тоталітарних системах екзистенціальна війна не завершується ніколи: якщо відбувається перемога над зовнішнім ворогом (чи поразка від нього), обов'язково знаходиться внутрішній ворог — *ворог народу*.

У сучасному світі, в якому маємо відновлення тоталітаризму у формі неототалітаризму — цифрового, мережевого тоталітаризму [5], «зависання» в екзистенціальній війні країн і навіть міжнародних спільнот — реальна небезпека.

Для українського народу надзвичайно актуально перейти в таке повоєнне відновлення, яке відбуватиметься в просторі справжньої демократії і гуманізму, які усвідомлюються, приймаються і переживаються з *екзистенційною щирістю*, адже втрата цієї щирості може означати не лише відновлення, а й посилення *неофеодальної олігархії* з її системною корупцією, прикритою патріотичними гаслами. Це, у свою чергу, означатиме деформацію архетипових основ українського народу, точніше їх просвіт-

лених глибин і відповідних проявів. Розглянемо це докладніше.

Особистісний потенціал українського народу й архетипи його культури

Навряд чи хтось в Україні чи у світі буде заперечувати, що особистісний потенціал українців є величезним. Водночас мало хто буде заперечувати, що він є недостатньо розвиненим.

Проте, що сприяє і що заважає вивільненню та зростанню особистісного потенціалу українського народу? Щоб відповісти на це питання, слід пригадати, що ключовими архетипами (ментальними рисами) українців є *світоглядна толерантність, глибинний оптимізм, персоналізм і кордоцентризм* — усе те, що робить їх духовними нащадками Київської Русі.

Важливо усвідомити, що культурні архетипи українського народу, як і будь-якого іншого народу, можуть мати не лише *конструктивні*, а й *деструктивні*, спотворені прояви.

Світоглядна толерантність дозволяє вступати у діалог із опонентом, знаходити консенсус у дискусіях і конфліктах. Однак у спотвореному вигляді вона може ставати бажанням приймати все що завгодно, пристосовуватися до будь-яких обставин. Світоглядна толерантність українця в умовах кризових станів суспільства може переходити, наприклад, у *«толерантність» до корупції*, що є особливо згубним у часи війни й повоєнного відновлення.

Глибинний оптимізм як спроможність українців сміятися над собою та іншими, над друзями і ворогами дозволяє переживати важкі і навіть трагічні часи. Цей оптимізм яскраво виражається у відомій картині «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Проте такий оптимізм може переходити у здатність *насміхатися, а не діяти*, і зрештою парадоксально породжує глибокі депресивні й песимістичні стани.

Персоналізм є здатністю об'єднуватися в спільноту, не втрачаючи особистісну своєрідність. Він зумовлює наявність свободи як базової цінності патріотизму й відсутність «гену імперськості» в культурі й ментальності наро-

ду України. Персоналізм визначає органічність розвитку «середнього класу» як основи демократії. Але за певною межею, в умовах спотворення суспільного договору, деформацій віри у *спільне благо, у єдність народу і керівництва*, персоналізм може ставати *непродуктивним індивідуалізмом й анархізмом*, а це руйнує патріотизм і в підсумку суб'єктність як народу, так і його держави.

Кордоцентризм (від лат. *cor* — серце) є спроможністю осягати себе, Іншого, світ не лише мисленням, а насамперед почуттями, екзистенціальними переживаннями, «душею» — Серцем. Цю особливість українців добре передано в творчості Григорія Сковороди, яку ми можемо назвати «філософія Серця». Вона яскраво проявляється у його філософських діалогах. Філософія серця була концептуалізована послідовником Григорія Сковороди Памфілом Юркевичем і з життєвою глибиною розгорнута у філософському мистецтві Миколи Гоголя й Тараса Шевченка. Кордоцентризм дозволяє особистості долати прагматичне й екзистенціально холодне ставлення до Іншого, проявляти душевність у взаємодії з ним, а також актуалізує в особистості інтуїтивне пізнання. Але якщо його носії відсторонюються від раціональності і дієвості, вони стають занадто мрійливими і сентиментальними, виявляються вразливими до маніпуляцій і через це втрачають суб'єктність.

Зазначені деформації архетипів культури України характерні і для *народу*, і для його *еліти*. Але у представників еліти, що перебувають під тиском владних спокус, ці деформації в усі часи мали найбільш токсичні прояви, породжуючи своєрідний «*комплекс підпанка*», який підточує суверенність країни та її здатність протистояти загрозам і викликам. При цьому як у середовищі простого народу, так і в колах еліти України, на всіх історичних етапах знаходилися особистості, які протистояли деформації ментальних рис. Інша річ, наскільки *системним* було це протистояння.

Отже, **сучасний розвиток особистісного потенціалу українського народу, його інтелектуальної та політичної еліти в умовах ві-**

йни й повоєнного відновлення передусім означає актуалізацію всього **конструктивного, що є в архетипах культури, ментальних рисах, і подолання їх деструктивної, тіньової сторони**. Це найголовніше завдання гуманітаристики — і науки, і освіти, і мистецтва, і філософії, і релігії. Інноваційний шлях України сьогодні означає поєднання новітніх розробок і технологій, зокрема штучного інтелекту, з реальним розвитком середнього класу, конструктивним, гуманістичним оновленням архетипів культури і ментальності.

Світоглядні вектори розвитку особистісного потенціалу українського народу

Важливим світоглядним орієнтиром на шляху розвитку особистісного потенціалу нашого народу є ідея засновника української класичної філософії Григорія Сковороди про гармонійну єдність Мікрокосму як особистості та Макрокосму як Всесвіту, ідея, що є засадничою для його філософського світогляду [18]. Цікаво, що «єдність людини і Всесвіту як Мікрокосму і Макрокосму можна трактувати і як єдність *особистості і спільноти*» [19]. Більше того, Макрокосм у цьому контексті ми можемо усвідомлювати і як **народ — спільноту особистостей, яких споріднює культура**.

Такі сучасні вітчизняні підходи, як людиноцентризм [20], метаантропологія й метаантропологічний потенціалізм, що ґрунтуються на гуманістичному і персоналістичному філософському світогляді Григорія Сковороди, роблять розвиток людини умовою розвитку народу і навпаки. Людина як унікальна особистість може бути лише метою, а не засобом для надособистісних структур — у цьому специфіка органічного розвитку особистісного потенціалу українського народу і в часи війни, і в період повоєнного відновлення, специфіка, яка єднає Україну з європейською спільнотою.

Але як впровадити в суспільну реальність ці світоглядні вектори? Для цього потрібна система якісної гуманітарної освіти, особливо *філософської освіти*, яка здатна бути каталіза-

тором цивілізаційного проекту України [21] і актуалізувати особистісний потенціал народу для його втілення. Така система освіти є однаково актуальною і в часи війни, і в період повоєнного відновлення. Саме через органічну для України персоналістичну й людиноцентричну систему гуманітарної освіти можливе становлення державної ідеології, в якій альтруїзм і патріотизм не суперечать свободі і розвитку особистості [22], що становить саму суть культури і ментальності українського народу.

Вказані світоглядні вектори корелюють із запропонованим авторами цієї статті концептом «ноосферна цивілізація» [1; 23], який було розроблено на основі ідеї ноосфери Володимира Вернадського. Ноосферну цивілізацію можна визначити як цивілізацію гуманізму, гідності людини, консолідації та консенсусу, цивілізацію, в якій цінності свободи, любові, творчості й співтворчості є визначальними відносно цінностей безпеки та влади [1, с. 232]. Ноосферна цивілізація «постає альтернативою або, точніше, *способом трансформації* того феномену, який визначається поняттям «глобальна цивілізація», що не випадково вживається поруч із поняттями «глобальні проблеми людства» та «глобальні кризи» [1, с. 236]. На наше переконання, гуманістичні цінності ноосферної цивілізації є глибоко органічними для української культури, а «ініціюючи ноосферну цивілізацію, Україна здатна набути справжню цивілізаційну суб'єктність у світі» [1, с. 232].

Маємо виражену необхідність розвитку нового філософського світогляду ноосферної цивілізації, в якому відбувається метаморфоза цінностей. Безпека та влада, на яких будується сучасна глобальна цивілізація в тих її гібридних проявах, які породжують повномасштабні війни, в цьому світогляді перестають визначати сенс людського буття. Натомість цей сенс визначають цінності свободи й високої порядності та відповідальності, що «актуалізують в особистості ноосферної цивілізації процеси гуманістичної творчості та співтворчості, які на геополітичному рівні породжують відносини консенсусу та справжньої консолідації» [1, с. 243].

У контексті розвитку особистісного потенціалу українського народу концепт «ноосферна цивілізація» окреслює суспільну мету цього розвитку на шляху до справедливого миру й повоєнного відновлення, при цьому маємо акцент на інноваційності і гуманістичності нашого народу, що дозволяє розраховувати на партнерську взаємодію з демократичним світом.

Можливості освіти і науки щодо розвитку і втілення особистісного потенціалу українського народу

Очевидно, що саме освіта і наука певної країни здатні актуалізувати особистісний потенціал її народу. І вони повинні це робити, особливо в умовах екзистенціальної війни і відновлення після неї. У цьому контексті можна без перебільшення сказати, що головним завданням університетів є формування особистостей авторів — справжніх інтелектуалів, інноваторів та органічних, а не удаваних патріотів.

Якщо ж освіта, передусім університетська, продукує тих, хто імітує інтелектуальність і патріотизм, вона працює проти своєї країни, руйнуючи її стійкість та суб'єктність. При цьому слід розуміти, що авторство як здатність до інноваційності автоматично не гарантує гуманістичну і патріотичну позицію. Тому завданням університетів сьогодні є утвердження практик академічної доброчесності, які актуалізують доброчесність у більш широкому сенсі і спрямовану в майбутнє — моральну відповідальність авторів як учених, митців, політиків, громадських діячів, загалом усіх активних громадян перед суспільством за результати своїх інновацій.

Отже, завданням освіти сьогодні є не просто передання інформації, контроль її засвоєння і здатності взаємодіяти з нею і навіть не просто формування здатності до інноваційної діяльності, а **розвиток відповідальної особистості**.

Однак для того, щоб приймати відповідальність за результати інноваційності, ця інноваційність повинна принаймні бути. Слід долати

формальне ставлення до написання академічних текстів — від курсових, бакалаврських і магістерських робіт до дисертацій. Проблема гранично загострилася з появою Інтернету та інформаційних технологій. Маємо феномен, який можна назвати «гугл-мислення» — використання пошуку в Інтернеті для вирішення проблемних питань через споживання готових інформаційних блоків, без творчого пошуку. Результатом стає «скачування» з «інформаційної безодні» спочатку готових рефератів, потім майже готових курсових, а далі — блоків інформації, з яких можна сфабрикувати бакалаврську або магістерську роботу. Наступним сумним кроком на цьому шляху може стати фабрикація дисертацій, коли зі сфери освіти ми переходимо вже у сферу науки.

І використання антиплагіатних програм, які констатують наявність текстових запозичень з Інтернету, що зупиняє «гугл-мислячих» студентів і аспірантів, викликаючи страх покарання за плагіат, уже недостатньо. Останнім часом студенти й аспіранти активно використовують чат-боти зі штучним інтелектом. Сьогодні маємо новий виклик — уже не «гугл-мислення», а «чат-бот-мислення», коли штучний інтелект у відповідь на запит фабрикує «академічні» тексти без текстових запозичень, з належним чином оформленими цитатами й посиланнями, але без новизни. Ці тексти є суцільною компіляцією, у якій в принципі не може бути новизни.

Це означає, що ми повинні більш глибоко осмислити проблему академічної доброчесності. Якщо метою освітньої університетської діяльності є перехід від пізнання *вже пізаного* до пізнання *ще непізаного*, а науки — *генерування інноваційних рішень*, які розв'язують актуальні завдання і відповідають на виклики, то відсутність плагіату — необхідна, але недостатня умова справжньої академічної доброчесності. Для її реалізації потрібна *наукова новизна* і воля до неї, а вона у свою чергу потребує майстерності академічного письма [15, с. 27—28] й академічного діалогу [15, с. 28—32], які є важливими складовими справжньої академічної доброчесності [15, с. 13—16].

При цьому наявність наукової новизни повинна доповнюватися осмисленням реальних можливостей практичного застосування результатів. І все це слід змістовно і глибоко обговорювати з колегами. Саме дискусії щодо реальної інноваційності, використання її досягнень і моральних проблем цього використання, в яких їхні учасники піднімають очі від паперів і екранів, роблять академічну доброчесність справжньою. Лише живе змістовне спілкування здатне зупинити розвиток «гугл-мислення» і «чат-бот-мислення»,

які загрожують самій природі виду *Homo sapiens**.

Результатом буде актуалізація інтелектуальних і моральних особистостей та спільнот, які роблять свою країну по-справжньому суб'єктною в економічному, політичному й духовно-культурному вимірах, успішно долаючи синдром постколоніалізму [24] як в умовах війни, так і в період повоєнного відновлення.

* Хамітов Н.В. Академічна доброчесність: шлях до справжньої інтелектуальної еліти. *Дзеркало тижня*. 22.12.2024. <https://surl.lu/zgeybe>

REFERENCES

[СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ]

1. Pyrozhkov S.I., Khamitov N.V. *Ukraine as a Civilizational Subject: From Potencies to a New Worldview and Human Existence*. Kyiv: Naukova Dumka, 2020 [in Ukrainian].
[Пирожков С.І., Хамітов Н.В. *Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини*. Київ: Наукова думка, 2020.]
2. Pyrozhkov S.I. et al. (eds) *Ukraine as a civilizational subject of history and modernity: national report*. Kyiv: Nika-Center, 2020 [in Ukrainian].
[Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь. Ред. кол.: Пирожков С.І., Смолій В.А., Боряк Г.В., Верменич Я.В., Дембіцький С.С., Майборода О.М., Стоєцький С.В., Хамітов Н.В., Якубова Л.Д., Ясь О.В. Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2020.]
3. Pyrozhkov S.I. et al. (eds) *National resilience of Ukraine: hybrid threats challenge response and prevention strategy: national report*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь. Ред. кол.: Пирожков С.І., Майборода О.М., Хамітов Н.В., Головаха Є.І., Дембіцький С.С., Смолій В.А., Скрипнюк О.В., Стоєцький С.В. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022.]
4. Pyrozhkov S.I. et al. (eds) *Sustainment and development of Ukrainian statehood in conditions of war and peace: national report*. Kyiv, 2024 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/978-966-00-1926-3>
[Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь. Ред. кол.: Пирожков С.І., Хамітов Н.В., Головаха Є.І., Дембіцький С.С., Лібанова Е.М., Скрипнюк О.В., Стоєцький С.В.; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2024.]
5. Khamitov N. *The War in Ukraine and the New Humanism: David versus Goliath. Meta-anthropology of history of 21st century*. Sofia: Kibea, 2023.
6. Nye J.S. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs Group, 2004.
<https://doi.org/10.2307/1148580>
7. Pyrozhkov S.I., Khamitov N.V. Civilization project of Ukraine: from ambitions to real opportunities. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2016. (6): 45—52. <https://doi.org/10.15407/visn2016.06.045>
[Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційний проект України: від амбіцій до реальних можливостей. *Вісник НАН України*. 2016. № 6. С. 45—52.]
8. Pyrozhkov S.I. *Trudovoy potentsial v demograficheskom izmerenii* [Labor potential in demographic dimension]. Kyiv: Naukova Dumka, 1992 [in Russian].
[Пирожков С.І. *Трудовой потенциал в демографическом измерении*. Киев: Наукова думка, 1992.]
9. Khamitov N.V. Philosophical anthropology as metaanthropology: metatheory of the humanities and philosophy of anthropotranscendence. In: *Filosofia liudyny yak shliakh humanizmu ta hidnosti u hranychnomu butti suspilstva: pidkhid filosofskoi antropolohii yak metaantropolohii* [Philosophy of man as a way of humanity and dignity in liminal being of society: philosophical anthropology approach as meta-anthropology]. Kyiv, 2016. P. 6—30 [in Ukrainian].

- [Хамітов Н. Філософська антропологія як метаантропологія: метатеорія гуманітарних наук і філософія антропотрансценденції. В кн.: *Філософія людини як шлях гуманізму та гідності у граничному бутті суспільства: підхід філософської антропології як метаантропології*. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2016. С. 6—30.]
10. Khamitov N.V. *Filosofska antropolohiia: aktualni problemy. Vid teoretychnoho do praktychnoho povorotu* [Philosophical anthropology: current problems. From the theoretical to the practical turn]. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Хамітов Н.В. *Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту*. 5-те видання. Київ: КНТ, 2023.]
 11. Pyrozhev S.I. et al. (eds) *The civilizational choice of Ukraine: the paradigm of comprehension and the strategy of action: national report*. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[*Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії*: національна доповідь. Ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016.]
 12. Pyrozhev S.I. et al. (eds) *Ukraine: the way to consolidate the society: national report*. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[*Україна: шлях до консолідації суспільства*: національна доповідь. Ред. кол.: С.І. Пирожков, Е.М. Лібанова, О.М. Майборода та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ, 2017.]
 13. *Ukrainian society: migration dimension: national report*. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[*Українське суспільство: міграційний вимір*: національна доповідь. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2018.]
 14. Pyrozhev S.I. et al. (eds) *Euro-Atlantic Vector of Ukraine: national report*. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[*Євроатлантичний вектор України*: національна доповідь. Ред. кол.: С.І. Пирожков, І.О. Кресіна, А.І. Кудряченко, Ю.С. Шемшученко та ін. Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019.]
 15. Khamitov N. (ed.) *Filosofia nauky i kultury: slovnyk* [Philosophy of Science and Culture: Dictionary]. Kyiv, 2024 [in Ukrainian].
[*Філософія науки і культури: словник*. За ред. Н. Хамітова. Київ: КНТ, 2024.]
 16. Frankl V. *Man's Search for Meaning: The classic tribute to hope from the Holocaust*. London, Sydney, Auckland, Johannesburg: Rider, 2004.
 17. Krylova S. *Krasa liudyny: osobystist, simia, suspilstvo (sotsialno-filosofskyi analiz)* [The beauty of human being: personality, family, society (socio-philosophical analysis)]. Nizhyn, 2011 [in Ukrainian].
[Крилова С. *Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз)*. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011.]
 18. Skovoroda H. *Virshi. Pisni. Baiky. Dialohy. Traktaty. Prytchi. Prozovi pereklady. Lysty* [Poems. Songs. Fables. Dialogues. Treatises. Parables. Prose translations. Letters]. Kyiv: Naukova Dumka, 1983 [in Ukrainian].
[Сковорода Г. *Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи*. Київ: Наукова думка. 1983.]
 19. Khamitov N.V. Philosophical art of Hryhoriy Skovoroda and discussions on the development of the humanities sphere of Ukraine. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2023. (6): 84—99. <https://doi.org/10.15407/visn2023.06.084>
[Хамітов Н.В. Філософське мистецтво Григорія Сковороди і дискусії щодо розвитку гуманітарної сфери України. *Вісник НАН України*. 2023. № 6. С. 84—99.]
 20. Kremen V.H. *Filosofiya liudynotsentryzmu v stratehiakh osvitynoho prostoru* [Philosophy of anthropocentrism in the strategies of educational space]. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Кремень В.Г. *Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору*. Київ: Педагогічна думка, 2009.]
 21. Andrushchenko V., Khamitov N. Philosophical education and science as a catalyst for Ukraine's civilizational project. *Higher Education of Ukraine*. 2017. (2): 5—17.
[Андрущенко В., Хамітов Н. Філософська освіта і наука як каталізатор цивілізаційного проекту України. *Вища освіта України*. 2017. № 2. С. 5—17.]
 22. Huberskyi L., Andrushchenko V., Mykhalchenko M. *Kultura. Ideolohiia. Osobystist* [Culture. Ideology. Personality]. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. *Культура. Ідеологія. Особистість*. Київ: Знання України, 2002.]
 23. Pyrozhev S.I., Khamitov N.V. Noospheric civilization: from prospects to a new reality. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2018. (2): 71—82. <https://doi.org/10.15407/visn2018.02.071>
[Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Ноосферна цивілізація: від потенцій до нової реальності. *Вісник НАН України*. 2018. № 2. С. 71—82.]

24. Smolii V.A., Yas O.V. The contemporary Russian-Ukrainian war in the light of postcolonialism. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2022. (6): 3—15. <https://doi.org/10.15407/visn2022.06.003>
[Смолій В.А., Ясь О.В. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*. 2022. № 6. С. 3—15.]

Serhii I. Pyrozhev

Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7539-0248>

Nazip V. Khamitov

H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8193-9383>

THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN PEOPLE IN TIMES OF EXISTENTIAL WAR AND POSTWAR RECONSTRUCTION

The article examines the specifics of the development of the Ukrainian people during the existential war, as well as post-war recovery. The existential war is interpreted as a war not for resources, but for life, freedom, identity and values. The concept of “personal potential of the people” is introduced — a quantitative and qualitative characteristic of a person and a community, which outlines critical thinking, innovation, initiative, morality and the ability for constructive co-creative interaction. Methodological strategies for the effective development of the personal potential of the people are developed. The archetypes of the culture of the Ukrainian people are studied in the dynamics of their social manifestation. The possibilities of education and science for the development and realization of the personal potential of the Ukrainian people are discussed.

Keywords: Ukrainian people, existential war, cultural archetypes, human capital, personal potential of the people, identity, metaanthropology, metaanthropological potentialism, worldview, civilizational subjectness.

Cite this article: Pyrozhev S.I., Khamitov N.V. The development of the Ukrainian people in times of existential war and postwar reconstruction. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2025. (5): 11—23. <https://doi.org/10.15407/visn2025.05.011>